

Штрихи до історії Гоголівської вулиці в Ніжині

Сергій Зозуля

У кожному місті є вулиця, яка слугує осердям міського життя, вбирає в себе історію міста, фіксує її пам'ятками архітектури, монументального мистецтва, пам'ятними місцями тощо. В урочисті моменти міста така вулиця одягає парадні шати, наповнюється юрбами городян і численними гостями, в будні чи "штатні" вихідні — метушлива й водночас статична; вабить туристів, або просто є місцем для неквапливого променаду чи-то на самоті, чи-то у приємній компанії. В Парижі це Єлисейські поля, в Москві — Арбат, у Києві — Хрещатик або Андріївський узвіз, у Ніжині — Гоголівська.

Сучасна вулиця Гоголя — одна з найстаріших у Ніжині. Витоки її історії можна спостерігати від початку розвитку Ніжина власне як міста в сучасному розумінні — з кінця XVI — першої чверті XVII ст.

Вулиця, що нині з'єднує адміністративний центр міста з його історичним ядром — територією ринку, обрамлену вул. Московською, пл. Заньковецької та вул. Подвойського, є частиною давнього транзитного шляху, який проходив через Ніжин. Звідси, від стін колишнього Ніжинського замку, на північ починався Московський шлях — до Борзни, Батурина, Глухова й далі, до

Готель Благовіщенського чоловічого монастиря (ліворуч) наприкінці Гоголівської вулиці (за дореволюційною нумерацією, і відповідно — на її початку за сучасною нумерацією). Початок XX ст. (з фотоальбому "Ніжин" (науково-допоміжний фонд Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського).

Москви. В діаметрально протилежному напрямку починався Київський шлях — на південь, до Києва (з відгалуженням на Прилуки, Пирятин і далі — до Таврії й Криму). Але Київський шлях починався не безпосередньо від стін замку, а від Київської брами середньовічних міських укріплень (приблизно — де зараз площа Леніна). А ось між замком і цією брамою й почала формуватися майбутня Гоголівська вулиця.

Спершу вулиця була майже удвічі коротшою за сучасну, адже починалася не від стін замку, а від Соборної площі, котра постала в другій половині XVIII ст. на місці еспланади навколо фортечних укріплень — незабудованого простору по периметру поза укріпленнями, який у мирний час використовувався для ведення торгівлі. Західною частиною цієї площі була східна межа сучасного скверу ім. М.В. Гоголя, північно-західною — територія еспланади, яку в другій половині XVII ст. почала обживати грецька громада. Відтак, майбутня центральна міська вулиця Ніжина починалася з сучасного перехрестя з вул. Леніна й мала назву

Монастирський квартал уздовж Гоголівської вулиці. Фото початку XX ст.

■ архітектурні пам'ятки, парки та історичні ландшафти

Московської вулиці — як нагадування про те, що вона колись була частиною транзитного Києво-Московського шляху (з другої половини XVIII ст. — також Санкт-Петербурзького поштового тракту), що наскрізь пронизував середньовічний Ніжин із півдня на північ.

Варто зауважити, що звідси Московська вулиця (не плутати з сучасною вул. Московською) саме починалася, а не закінчувалася, як зараз. Ці викрутаси з розворотом вулиць — справа більшовицької радянської влади, яка, як відомо, любила все розвертати й перевертати догори дригом. У Ніжині, де планування вуличної мережі здійснене за радіально-променевою системою, всі вулиці починалися від центру, історичного ядра — колишнього замку — й розходилися врізнобіч, з'єднуючись між собою провулками. У 1926 р. нова влада розчерком пера перенесла адміністративний центр від Соборної площі, де колись знаходився міський магістрат, і був справжній центр міського життя (з найголовнішим для Ніжина місцем — базаром), — до новоствореної площі, названої на честь Івана Франка (у повоєнний час прізвище українського письменника змінили на псевдонім російського революціонера В. Ульянова). Тут, на розі вулиць Гоголівської та Шевченка, у дореволюційному двоповерхово-

Початок Гоголівської вулиці в Ніжині до 1926 р. (праворуч — дзвіниця Благівіщенського чоловічого монастиря). Фото кінця XIX ст. (з колекції К.І. Ягодовського)

му готелі Благівіщенського чоловічого монастиря розмістилися органи міської та окружної (районної) влади. Відтепер саме ця місцина офіційно вважалася адміністративним центром Ніжина. А будинки на всіх вулицях, що знаходилися між старим і новим центром, вирішено було перенумерувати у зворотному напрямку. За збігом обставин, більшовики "вселили" органи влади у будинок № 13 за дореволюційною нумерацією. Може, це також вплинуло на рішення про зміну номерів?

Але повернемося до вулиці Гоголя. На початку XVIII ст. місцевблюстителю російського патріаршого престолу, митрополит Рязанський і Муромський Стефан Яворський придбав кілька розташованих поруч са-

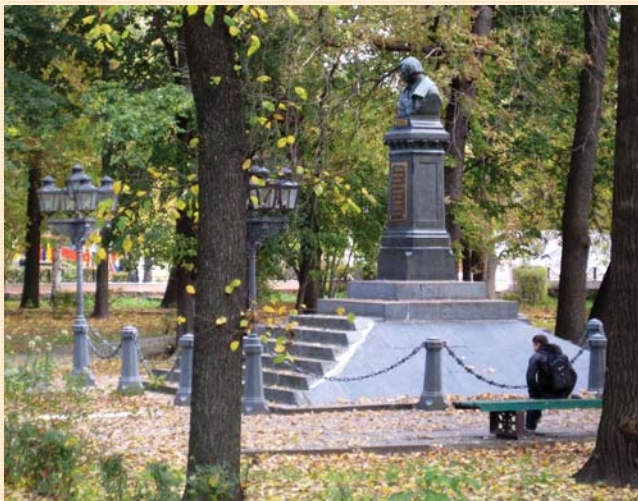
диб у середмісті Ніжина, деякі з яких межували з Соборною площею. На цих землях він у 1702 р. власним коштом, а також на кошти гетьмана Івана Мазепи, розпочав будівництво величного мурованого собору, який був завершений і освячений на честь Різдва Пресвятої Богородиці у 1716 р. Того ж року клопотаннями Стефана Яворського тут-таки було засновано чоловічий монастир. Нова обитель займала практично цілий міський квартал, південна частина якого межувала з Соборною площею. В південно-східній частині цього монастирського кварталу у другій половині XVIII ст. було збудовано корпус келій, а в першій половині XIX ст. вздовж усієї південної частини — монастирські лавки з надбудованою теплою церквою та дзвіницею з боку згаданих келій (будівництвом іншого корпусу келій у 1750 р. було відмежовано монастирський квартал від міської забудови з північної сторони).

У середині XIX ст. міська влада ухвалила перетворити квартал уздовж Московської вулиці — від Соборної площі до сучасної вул. Стефана Яворського (тобто за довжиною ідентичного довжині монастирського кварталу вздовж Московської вулиці) — на сквер (до-

Будинок А.Ф. Кушакевича (ліворуч) і жіноча гімназія П.І. Кушакевич (праворуч, із 1882 р. — обидва будинки) (нині обидві пам'ятки — загальноосвітня школа № 7). Фото автора, 2011 р.

давши до нього також сусідній з півдня, ідентичний за довжиною, квартал). Ініціатором і меценатом цієї справи був В.В. Тарновський-старший — власник знаменитого маєтку в с. Качанівка. Його участь у ніжинських справах є не випадковою: свого часу він навчався в Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька, був предводителем дворянства Ніжинського повіту, делегувався від ніжинського дворянства до різних губернських представницьких органів; його ж ім'ям і було названо новостворений сквер.

На межі XVIII—XIX ст. Московська вулиця отримала дорожнє покриття: від Соборної (або Торгової, за паралельно вживаною назвою) площі й до початку Київського шляху її вкрили довгими тесаними колодами, зафіксованими довгими, більш як півметровими, залізними костиллями, забитими в землю (один із таких знайдено років зо десять тому під час ремонтних робіт — нині він зберігається у фондах Ніжинського краєзнавчого музею імені Івана Спаського). Колоди мостили поперек вулиці — ані ущільнення ґрунту під ними, ані дренажу ймовірно тоді не існувало, то ж негода й навантаження від гужового транспорту їх поволі нівечили; костилі довго також не могли втримати таке покриття на місці — як наслідок, утворювалися щілини, вибоїни, колоди ламалися, деформувалися, "граючи" догори та додолу, особливо в розм'яклому в негоду ґрунті. Це було свого часу підмічено тим-таки Миколою Гоголем і використано ще в одному з його безсмертних творинь — "Мертвих душах". Але найважливіше — що за фактом заміщення цими колодами стара Московська вулиця скоро набула нової назви — Мостова.

Своє нинішнє найменування (дещо змінене за радянської влади — з вул. Гоголівської на вул. Гоголя) вул. Мостова отримала у 1881 р., коли ніжинська міська влада ухвалила рішення надати кільком

вулицям і майданам міста офіційні назви. Звісно, це не було ніжинське "ноу-хау" — подібний процес був характерним для усієї Російської імперії. Насамперед цього потребувала поштова служба та поліцейські справи — з відміною кріпосництва, зростанням кількості населення та посиленням його міграції гостро стояла проблема фіксування факту проживання за певною адресою. До цього побутували звичаєві, т.зв. народні назви, які формувалися десятиріччями, а інколи й сторіччями.

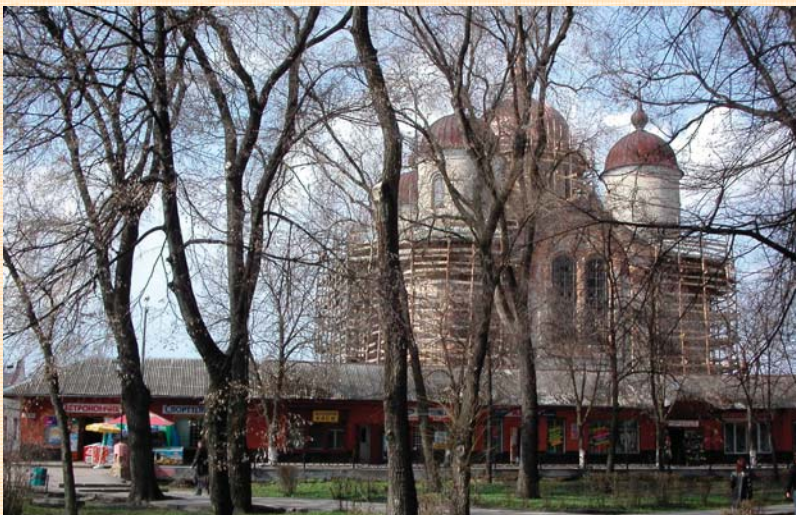
У Ніжині в 1881 р., як і в інших містах імперії, більшість назв вулиць, провулків і майданів просто автоматично "узаконювалися" за їх усталеними "народними" найменуваннями. Інші отримували назви "з чистого аркуша", йменуючись на кшталт "канавка", "дорога до Піддубного", "дорога на глинище" тощо. Проте, вулиця Гоголівська вже тоді була перейменована — і це був мабуть перший подібний випадок в історії Ніжина.

Торгові лавки (I поверх) і трапезна з церквою Св. Апостолів Петра і Павла (II поверх) Благовіщенського чоловічого монастиря (праворуч), сквер ім. М.В. Гоголя (ліворуч). Фото автора, 2011 р.

Пам'ятник М.В. Гоголю в однойменному сквері, що тягнеться вздовж сучасної вул. Гоголя. Фото автора, 2011 р.

Гоголівська вулиця від Стефано-Яворської до Київської вулиці. Фото 80-х років XIX ст.

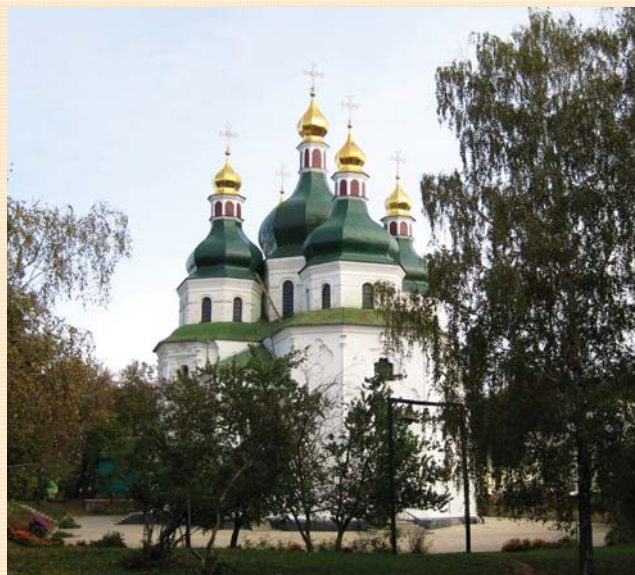

Упродовж останньої чверті XIX ст. Гоголівська вулиця невпинно набуває рис центральної міської вуличної артерії. Вона швидко забудовується спорудами, переважно цегляними, нежитлового призначення: крім монастирських лавок, були збудовані кілька одно- та двоповерхових крамниць; на двоповерховий навчальний корпус жіночої гімназії перебудували одноповерховий житловий будинок А.Ф. Кушакевича — засновника й мецената цього навчального закладу; напроти гімназії ще в першій половині XIX ст. був збудований будинок повітового дворянського зібрання, а наприкінці цього століття — у стилі модерн — будинок міського кредитного банку та купецький клуб. Тоді ж було змінено дорожнє покриття: дерев'яні колоди (те, що від них залишилося) було демонтовано, й вулицю замостили гранітною бруківкою. Загалом, забудова Гоголівської вулиці на межі XIX–XX ст. набула суцільно-фасадного характеру, чого раніше (як, власне, і надалі) в Ніжині ніколи не спостерігалося, і на початку 1910-х років складала цілісний архітектурно-містобудівний ансамбль (який — прикро, але факт — нині шаленими темпами руйнується через невігластво й жадібність власників і орендарів розташованих на цій вулиці пам'яток, за потурання місцевої влади).

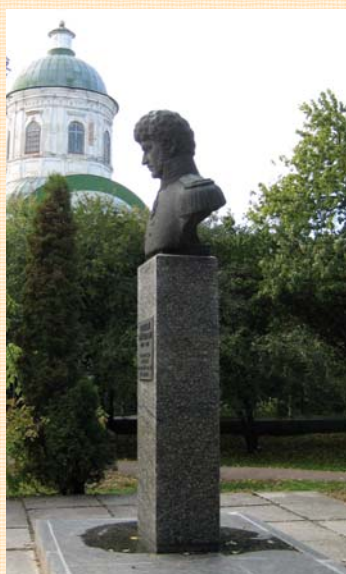
Останнім акордом у містобудівному розвитку сучасної вул. Гоголя в Ніжині є архітектурні перетворення повоєнного часу, зумовлені як об'єктивними причинами — руйнуваннями 1941 та 1943 р., так і кон'юнктурними — ідеологічними. Головних руйнувань будівлі на вул. Гоголя зазнали у вересні 1943 р. під час відступу німецьких військ і вступу до міста частин Радянської армії. Кілька будинків — дворянського зібрання та цегляна крамниця поруч

із ним, дерев'яна крамниця на розі вулиць Гоголя і Луначарського (так тоді йменувалася вул. Стефана Яворського) були спалені й частково зруйновані. В 1950-х рр. їх вирішили не відновлювати, а знести. Натомість збудували кілька невиразних будівель.

Найбільше впадає в око спотворення будинку міського комерційного банку — надбудований другий поверх різко дисонує за стилістикою з пам'яткою початку XX ст.: гладкі стіни надбудови "з'їли" рельєфний цегляний карниз стін і нівелювали сприйняття решти цікавих елементів модерну на фасаді. Не передбачені під час будівництва однопверхової споруди навантаження на фундамент спричинили просідання одного з кутів пам'ятки й появу тріщин на площині фасаду.

Перебудова колишнього комерційного банку була пов'язана з прибудовою до нього із західної сторони примітивної як в архітектурному, так і в естетичному плані будівлі, що з'єднала цю пам'ятку з будинком колишньої гімназії П.І. Кушакевич — відтепер усі три споруди утворили єдиний корпус міської загальноосвітньої школи № 3, найбільш престижної впродовж

Вид зі скверу ім. М.В. Гоголя на Благовіщенський собор і торгові лавки чоловічого монастиря. Фото автора, 2009 р.

Миколаївський собор на колишній Соборній площі в Ніжині (нині — на вул. Гоголя). Фото автора, 2011 р.

Пам'ятник Ю.Ф. Лісянському в однойменному сквері поруч із церквою Іоанна Богослова, де служив його батько. Фото автора, 2011 р.

усієї повоєнної історії Ніжина, насамперед тому, що навчання велося російською мовою.

На місці Будинку дворянського зібрання влаштували сквер (після встановлення тут у 1974 р. погруддя Ю.Ф. Лісянському сквер отримав його ім'я). Поруч знесли два децю понівечені, але цілком придатні для відновлення будинки – на їх місці наприкінці 1950-х років постав будинок міського комітету КПУ у “колгоспно-античному” стилі – за цілком типовим проектом для тогочасних офіційних резиденцій влади. Ця споруда (разом зі сквером поруч) остаточно спотворила усталений архітектурний ансамбль забудови вул. Гоголя: партійна резиденція була відокремлена від інших будівель; порушила суцільну забудову вулиці; до того ж була відсунута вглиб кварталу, чого вимагали нові містобудівні правила (насамперед, щодо дотримання “червоної лінії” забудови, значно віддаленої від дореволюційної). Про архітектурно-стилістичну цінність цієї “пам'ятки” краще промовчати...

Дотримання нових містобудівних вимог щодо “червоної лінії” забудови спричинило також деформацію усталеного ансамблю забудови початку вул. Гоголя: на місці зруйнованого готелю чоловічого монастиря поставла 4-поверхова житлова “сталінка”. Аби збудувати нове приміщення для органів місцевої влади (це вже в 1970-х роках), було зруйновано майже півкварталу одноповерхової дерев'яної забудови вулиці від пл. Леніна (колишньої пл. Франка). Те ж саме стосується побудови їдальні на розі вул. Гоголя і Луначарського (ко-

Церква Іоанна Богослова, де був охрещений майбутній мореплавець і вчений-океанограф Ю.Ф. Лісянський. Фото автора, 2011 р.

Сучасний вигляд крамниці Самохіна та жіночої гімназії П.І. Кушакевич. Фото автора, 2011 р.

лишньої й сучасної вул. Стефана Яворського).

У повоєнний час центральна вулиця Ніжина востаннє “приросла” територіально. І знову за рахунок колишньої Соборної (Торгової) площі. Спалені одноповерхові цегляні крамниці з будівлі Ніжинського магістрату (30-ті роки XIX ст.) радянська влада також вирішила не відновлювати, а влаштувати ще один сквер, вздовж якого було продовжено вул. Гоголя до початку нинішньої вул. Московської (тоді – вул. Червоних партизан). У цій частині вулиці єдиною новобудовою постав окремо розташований уздовж північного фасаду Миколаївського собору закслений металевий каркасний павільйон. Розміщувалося в ньому кафе “Сніжинка”, з вивіски над фасадом якого наприкінці 1980-х зникла перша літера – і назва кафе містичним чином набула своєрідного патріотичного звучання. (Споруду розібрали в першій половині 1990-х рр.).

Яскравим моментом в історії центральної вулиці Ніжина стало перетворення її на пішохідну зону та висадження вздовж однієї зі сторін вулиці саджанців каштану кінського (aesculus). У час цвітіння каштанів ніжинську вул. Гоголя буде слухним порівняти з київським Хрещатиком, але квітка каштану як символ дістався місту над Дніпром. А ось яка квітка має символізувати місто над Остром – ніжинці досі не визначилися...

На жаль, спотворення Гоголівської вулиці (як би там не було – але саме така форма назви найбільш прижилася й досі активно вживається, передусім, пересічними ніжинцями) й досі триває. Сучасні бізнесмени ладні наступати будь-кому на горло чи плазувати перед місцевою владою, щоб домогтися заповітних квадратних метрів під будівництво убогого, нічим не

Міський комерційний банк і жіноча гімназія П.І. Кушакевич. Фото початку ХХ ст.

примітного магазину на центральній вулиці міста. Такі архітектурні "шедеври" городяни влучно називають або сараями, або курниками – залежно від розміру. Власники чи орендарі пам'яток, розташованих на вул. Гоголя, в т.ч. й нещодавно відроджений чоловічий монастир, на власний розсуд ремонтують, перебудовують, видозмінюють пам'ятки, не розуміючи, що втративши надбану впродовж віків культурну спадщину, ніякі металопластикові вікна не зігріють душу, не втримають те душевне тепло, яке людина отримує від споглядання прекрасного.

Гоголівська вулиця – без сумніву, є головною містобудівною домікантою сучасного Ніжина. Її історія в цілому відображає розвиток як містобудівної структури міста, так і архітектурно-стилістичних змін у його забудові. Наразі було б вельми цікавим більш ґрунтовно дослідити цю пам'ятку містобудування – а сучасна вул. Гоголя в Ніжині безсумнівно є такою de facto, незважаючи на відсутність офіційного статусу та на вказані повоєнні архітектурні й ландшафтні деформації. Шлях такого дослідження – копіткий і скрупульозний архівний пошук, опрацювання історіографічних джерел, польові архітектурні обстеження, археологічні дослідження, збір і опрацювання

1. Астаф'єв О., Астаф'єва М. Екзарх і гетьман (Мазепинська церква в Ніжині) // Ніжинська старовина: Історико-культурологічний збірник / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, Ніжинська міська організація УТОПІК. Вип. 1 (4). — Ніжин, 2005. — С. 74–78.
2. Вечерський В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: Виявлення, дослідження, фіксація. — К., 2005. — С. 42–43, 143–145.
3. Гапоненко Д. Відродження Ніжинського Благовіщенського монастиря. Архімандрит В. Черняєв (1803–1893) // Сіверянський літопис. — 2008. — № 5. — С. 25–28.
4. Гапоненко Д. Історія утворення та діяльності Ніжинського Благовіщенського монастиря (XVIII–XIX ст.) // Сіверянський літопис. — 2007. — № 2. — С. 44–48.
5. Зозуля С., Морозов О. Місто Ніжин: деякі аспекти формування пам'яткоємного середовища // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 8. — К., 2005. — С. 197–230.
6. Зозуля С.Ю. Основні тенденції руйнування історико-культурної спадщини Ніжина на сучасному етапі (досвід визначення проблеми de viso) // Історико-культурна спадщина Сіверщини у контексті історії України. Збірник наукових праць (Матеріали п'ятої науково-практичної конференції. 18–19 травня 2006 р.). — Глухів, 2006. — С. 223–227.
7. Описание города Нежина, его улиц и домов. Перепись населения по домам, составленная 15 февраля 1766 г. в городской магистратуре (подготовка к печати, замечания к тексту документа та показчик топонімів і географічних назв С. Зозулі та О. Морозова) // Ніжинська старовина. — Вип. 7 (10). — К., 2008. — С. 15–206.
8. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник (за ред. А.В. Кудрицького). — К., 1990. — С. 71, 174–177, 503, 520.
9. Шафонский А.Ф. Черниговского наместничества топографическое описание. — К., 1851. — С. 449–487.

матеріалів усної історії. Зрештою результати такої роботи суттєво примножать сучасні знання з минувшини Ніжина, а також допоможуть під час розробки містобудівної документації – історико-архітектурного опорного плану, генерального плану міста, охоронних зон і режимів використання пам'яток тощо.

Вул. Гоголя в сучасній містобудівній структурі Ніжина.

Гоголівська вулиця на плані Ніжина 1773 р. (червоним позначено найдавнішу частину вулиці (до початку ХІХ ст.), зеленим – її розширення до сучасних меж; цифрами: 1 – Ніжинський замок, 2 – Київська брама зовнішніх міських укріплень, 3 – початок Київського шляху).

